

7 paskaita. Planas

- Žodynas (leksika, „žodžių sandėlis“)
- Žodis ir kiti kalbos sistemos vienetai
- Žodis kaip ženklas (signifikanto (žymiklio),
signifikato (žyminio) ir denotato, referento
sąvokos
- Žodžių ypatybės ir ryšiai (reikšmės skaidumas;
viena-/daugia-reikšmiškumas, sino-/anto-nimija,
homonimija)
- Žodyno raida (žodžių atsiradimas ir nykimas)
- Žodžių junginių ir sakinių reikšmė
- Pragmatikos elementai

Žodynas: atspindžių rinkinys

- ❑ Jau seniai žinome, kad pasaulio objektai ir ypatybės žymimi (atspindimi) žodžiais
- ❑ Prisiminkime žodžio apibrėžimą: **žodis** – mažiausias savarankiškas kalbos sistemos vienetas (savarankiškas: toks, kurį be papildymo ar kitokio keitimo galima naudoti pranešimui sudaryti)
- ❑ Tada lyginome su žodžio dalimi ir žodžių junginiu. Dabar palyginkime ir su sakiniu (be to, žinome, kad žodžio dalis vadinama morfema)

Žodynas: sakinys, žodis, morfema

Sakinio požymiai	Žodžio požymiai	Morfemos požymiai
Predikacija	-	-
-	Savarankiška reikšmė	Turi reikšmę (savarankišką reikšmę turi šaknis)
Gramatinis savarankiškumas (baigtumas)	Gramatinis savarankiškumas (baigtumas)	-
Intonacija	+/- (kirčio kontūras; bet kai kurie žodžiai šliejasi prie kitų)	-

Žodynas: žodis kaip ženklas

- Dvipusis:
 1. **signifikantas** (forma, išraiška, žymiklis)
 2. **signifikatas** (turinys, reikšmė, žyminys)

- Nurodo į **denotatą**, apibendrintą tikrovės dalyko atspindį
 - Konkrečioje kalbinėje situacijoje žodis nurodo į **referentą** (konkretų tikrovės dalyką)

Žodynas: žodis kaip ženklas

SIGNIFIKANTAS

(ženklų išraiška,
fonetinis žodis)

/katė/

SIGNIFIKATAS

(ženklų turinys,
žodžio reikšmė)

„švelnus naminis gyvūnas,
galintis gaudyti peles“

REFERENTAS / DENOTATAS

tikrovės fragmentas /
apibendrintas tikrovės atspindys

Žodžių (žodyno) ypatybės

Žodžių (kaip ženklų sistemos narių) ypatybės:

- ❑ vienareikšmiškumas
- ❑ daugiareikšmiškumas (polisemija)
- ❑ sinonimija, antonimija
- ❑ homonimija

Žodynas

- ❑ **Žodžio reikšmė** – signifikatinis žodžio planas (arba: signifikatas, atspindintis denotatą)
- ❑ Palyginti retai žodžiai turi tik po vieną reikšmę
- ❑ Būdinga žodžių ypatybė – signifikatinis daugiaplaniškumas (arba: daugiareikšmiškumas, **polisemija**; *polysemy*); polisemija būdinga ir gramatinėms kategorijoms (jų nariams)
- ❑ LKŽe (www.lkz.lt): *eiti* (42 reikšmės); *akis* (22); *ožys* (43)
- ❑ Daugiareikšmiai žodžiai turi hierarchinę reikšmių struktūrą (**pagrindinė** reikšmė; **šalutinė** reikšmė (tiesioginė / perkeltinė); pavyzdžiai iš LKŽ)

Žodynas: reikšmės skaidumas

Lyginant žodžių reikšmes, pavyksta nustatyti jų panašumus ir skirtumus (signifikato (ar denotato) ypatybes)

Sudėtinės reikšmės dalys vadinamos **semantiniais komponentais** (**semomis**; pati reikšmė dar vadinama **semema**)

kava ...

`gėrimas', `karštas', `tonizuoja', `iš tam tikrų skrudintų vaisių', `tamsiai rudos spalvos' ...

vynas ...

... `gėrimas', `nekarštas', `svaigina', `iš sulčių', `fermentuotas', `tamsiai raudonas / žalsvas / gelsvas' ...

Užduotis: ar negalėtume į semantinius komponentus išskaidyti ir kitų dalykų reikšmių? Pasiūlykite! Komponentinę analizę galite taikyti ne tik žodžiams, bet kitiems dalykams.

Žodynas: sinonimija, antonimija

- Kai kurie žodyno elementai (žodžiai) gali tam tikromis sąlygomis vienas kitą pakeisti, nepaveikdami (ar mažai paveikdami) predikacijos turinį. Jie vadinami **sinonimais**, artimos reikšmės žodžiais (*kiškis, zuikis; vargti, skursti; karštas, įkaitęs*)
- Kai kurie žodyno elementai jokiais sąlygomis vienas kito negali pakeisti, nes jų reikšmės priešingos. Jie vadinami **antonimais** (*geras, blogas; plušėti, tingėti; svečias, šeimininkas*)
- Sinonimija ir antonimija yra signifikato (turinio) plano reiškiny

Homonimija – žodyno „gedimas“?

- ❑ **Homonimija** (angl. *homonymy*) – žodžių ar jų formų raiškos sutapimas, nepaaiškinamas daugiareikšmiškumu
- ❑ Palyginus su sinonimija, tai ne signifikato, o signifikanto (formos) sutapimo reiškiny
- ❑ ***kasa*** `piniginių operacijų vieta’
kasa `supinti plaukai’
- ❑ ***vyti*** `varyti, versti bėgti, eiti’
vyti `sukant daryti (virvę)’
- ❑ vns. kilm. ***rankos***, dgs. vard. ***rankos*** (**homoformos**)

Žodynas: homonimija

- ❑ Kartais dar skiriami vienodai rašomi, bet skirtingai tariami žodžiai ar jų formos (**homografa**i)
- ❑ liet. *kaltas* 'turintis kaltę', *kaltas* 'kalamas medžio įrankis' (tariant skiria priegaidė *káltas*, *kaĩltas*)
- ❑ angl. *record* 'įrašas', *record* 'įrašyti' (tariant skiria kirčio vieta: ' **record**, re' **cord**)

Žodyno raida

- Žodynas (žodžių rinkinys) nuolat kinta: žodžiai atsiranda ir dingsta
- Žodžių pasitraukimas iš vartosenos
- 1. **Istorizmai** (iš kalbėtojų aplinkos išnyksta objektas ar ypatybė: *žagrė* 'tam tikras arklas', *lalauti* 'per Velykas vaikščioti pakiemiais, dainuojant tam tikras dainas ar giedant giesmes ir renkant dovanas', *telegrafas* 'tam tikra informacijos perdavimo priemonė')
- 2. **Archaizmai** (vietoj vieno žodžio imamas vartoti kitas, paprastai sinonimas: *šešuras* 'vyro tėvas' -> *uošvis* / *vyro tėvas*; *ašva* -> *kumelė*; *vaistyti* -> *gydyti*)

Žodyno raida

▣ Žodžių atsiradimas

1. **Skoliniai** (*loans*) – iš kitų kalbų atėję žodžiai
2. **Dariniai** (*derivational formations*) – kitų žodžių pagrindu padaryti nauji žodžiai

▣ **Skoliniai**

- ▣ a) labai seni, dažnai nebesuvokiami kaip svetimi žodžiai (plg.: *gatvė, amatas, kunigas, rūmai, spinta, vertas* (senesni germanizmai); *smuikas, muitas, muilas, turgus, krikštyti, bažnyčia* (senesni slavizmai))

Žodyno raida: skoliniai

- ❑ b) **palyginti nauji** slavų (rusų) ir germanų (anglų) kalbų **skoliniai**, juos siūloma keisti savais atitikmenimis (plg. www.vlkk.lt (Didžiosios klaidos > Žodyno))
- ❑ c) **tarptautiniai žodžiai** – daugelyje kalbų pasitaikantys graikiškos, lotyniškos ar kitų kalbų kilmės skoliniai (bendrinei kalbai priimtini)
- ❑ Pvz., iš neklasikinių kalbų yra kilę (palyginti seni) TŽ: *klubas* (anglų), *štabas* (vok.), *granata* (italų), *romansas* (ispanų), *marmeladas* (portugalų), *robotas* (čekų), *tarifas* (arabų), *pižama* (hindi), *kimono* (japonų), *šokoladas* (aktekų) ir kt. (LKE)

Žodžių daryba: pagrindinės sąvokos

- ❑ **Pamatinis žodis** (*base*): žodis, iš kurio daromas kitas žodis: **ranka** → *apyrankė, rankena*
- ❑ **Darinys** (*formation, complex word*): iš kito žodžio arba žodžių padarytas naujas žodis: *ranka* → **apyrankė, rankena**; *ranka, šluostyti / darbas* → **rankšluostis, rankdarbis**)
- ❑ **Darybos formantas, priemonė** (*derivational affix*): formos skirtumas tarp pamatinio žodžio ir darinio
(*ranka* → **apy**-rankė, rank-**ena**; *ranka, šluostyti / darbas* → rankšluost-**is**, rankdarb-**is**)

Žodžių daryba: pagrindiniai būdai

1. **Priesaginė** (*suffixation*): *rank-ena, rank-elė; angl. hunter, hunt-ing*
 2. **Priešdėlinė** (*prefixation*): *apy-rankė; angl. re-play, il-legal*
 3. **Galūninė** (*paradigmatic derivation; ~ conversion, zero derivation*): *keisti, keičia, keitė → kait-a, greitas → greitis; an. (a) button 'saga' → (to) button 'segti, sagstyti'*
 4. **Dūryba** (*kompozicija, kompozitas / dūrinys; composition, compound*): *rank-darbis, rank-šluostis; an. hand-bag*
- ❑ Kaip matome, morfemos gali ne tik žymėti gramatinės reikšmės, bet ir padėti sudaryti naujus žodžius
 - ❑ **Ištiktukai ir jaustukai** (*interjections*) – pamėgdžiojamoji žodžių daryba

Žodžių junginių ir sakinių reikšmė

▣ Kol kas kalbėjome tik apie žodžių reikšmę, bet kaip atsiranda junginių ir sakinių reikšmė (prasmė)?

▣ Vienas iš galimų atsakymų — žodžių reikšmės sumuojamos pagal tam tikrus principus

▣ Sakysim, norint perteikti tam tikrą reikšmę dviem daiktavardžiais, lietuvių kalboje vienas iš jų turi atlikti pažyminio **vaidmenį** (funkciją), plg.: *žmogus* + *miestas*:

(a) *žmogaus miestas*

¹(b) *miesto žmogus*

Žodžių junginių ir sakinių reikšmė

▣ Daugiausiai kalbama apie daiktavardinių junginių semantinius vaidmenis ir jų ryšį su veiksmažodžiu

▣ Pavyzdys: situacijos **dalyviai**: *Jonas, beždžionė, papūga*; **predikatas**: *padovanoti*; **vaidmenys**: veiksmo atlikėjas (**agentas**); naudos gavėjas (**beneficientas**); tiesiogiai veikiamas objektas (**patientas**)

▣ Priklausomai nuo to, kaip vyksta situacija, daiktavardžiams suteikiame tam tikrus vaidmenis ir iš jų gimsta sakinio prasmė

Frazeologija

▣ Kartais atsitinka taip, kad žodžių junginiai ar ištisi sakiniai įgyja kiek kitokią reikšmę ar prasmę, nei būtų galima tikėtis iš juos sudarančių žodžių ir jų vaidmenų

▣ Pvz.: *dėl akių, duoti velnių, kabinti makaronus, vargais negalais, varyti Dievą į medį*

▣ Tai **frazeologizmai** — pastovūs (tarsi sustingę) ir paprastai vaizdingi žodžių junginiai ar sakiniai, kurių reikšmė (tiesiogiai) neišvedama iš jų sudėtinių komponentų

Pragmatika

▣ Šnekos aktas

▣ Prisiminkime: adresatas, pranešimas, adresantas

▣ Be minėtųjų elementų, komunikuojant dar svarbus ir **šnekos akto kontekstas** (aplinka)

▣ Panagrinėkime pavyzdį: *Ar žinai, kad jie ten nebegali nusikristi?*

□ Paprastai skiriamas **kalbinis kontekstas (diskursas)** ir **nekalbinis kontekstas**

□ Į **kalbinį kontekstą** (ankstesnę pokalbio arba teksto dalį) nurodo įvardis *jie* irrieveiksmis *ten*

□ **Nekalbiniu kontekstu** laikomos bendrosios žinios apie pasaulį (veikėjai, į kuriuos nurodo įvardis *jie*, gebėjimas lėkti oru savo paties jėgomis arba naudojantis tam tikromis priemonėmis), bendraujančiųjų lūkesčiai, santykiai, pokalbio laikas, vieta ir kt.

Diskursas: tema ir rema

- ▣ Kurdami diskursą, kalbėtojai linkę tam tikrą žinomą informaciją arba dalykus, apie kuriuos kalbama, kelti į pradžią. Ši žinomoji informacija vadinama **tema** (angl. *topic*)
- ▣ Po temos pateikiama nauja arba aktuali informacija – tai, kas norima apie tam tikrus dalykus pasakyti. Tai **rema** (angl. *comment*), pvz.:
 - ▣(1) **Jonas** [tema] išdaužė langą [rema]
 - ▣(2) **Langą išdaužė** [tema] Jonas [rema]

Diskursas: anafora

▣ Kurdami diskursą, kalbėtojai gali tam tikrų elementų iš naujo neminėti, o tik pateikti į juos tam tikras nuorodas, pvz.:

▣ *Jonas išdaužė langą*

▣ **Jo** šukės suraižė **jam** rankas

▣ **Anafora** (angl. *anaphora*) – tai nurodymas į anksčiau pasakytus dalykus (*jo* = *lango*, *jam* = *Jonui*)

Periwinkle Jones

@peachesanscream

Follow

New boyfriend is allergic to kitten so can't keep him :(He's ginger & named Tom. Friendly. Comes when called. 28yrs-old & works in IT.

11:30 AM - 28 Nov 2012

Nekalbinis kontekstas: deiksė

- Bendraudami žmonės paprastai pateikia ir nuorodų, kurios nukreipia į nekalbinį kontekstą. Tokios nuorodos vadinamos **deiktinėmis**.
- Jų atskaitos taškas būna kalbėtojas ir kalbėjimo situacija („čia ir dabar“)
- Pvz.: **rodomieji įvardžiai** (*šitas, tas, anas*), **įvardiniairieveiksmiai** (*čia, ten*); **laikorieveiksmiai** (*dabar, vakar, rytoj, tada, šiandien*) ir t. t.

Literatūra

- *Kalbos konstruktorius*, 92–100 (leksikologija)
- Kita seminarų ir savarankiškai pasirinkta literatūra šiomis temomis:
 - Žodis ir jo reikšmė
 - Daugiareikšmiškumas
 - Sinonimija, antonimija ir homonimija
 - Žodyno raida (žodžių ir reikšmių atsiradimas, nykimas)
 - Pagrindiniai žodžių darybos būdai